नैमलो नेनः। स्थितिस्थापकसंस्कारवासौन्द्रियः वा-
लस्थाद्यादीनां परित्याजे यत् पूर्वदेशगमनं तत्र स्थिति-
स्थापकोहेतुः। उपेक्षानात्मकानवयेन भावनाख्यसंस्कारो
जन्यते स च चरमे प्रत्यभिज्ञायां च हेतुः जीवदृत्ति-
रतीन्द्रियश्च स च चरमफलनाम्नः क्वचित् रोगादिनाम्नः
क्वचित् वासनाख्यः" सि०मु०। अन्ये तु समानविषयं
चरमेव संस्कारनामकम् अतएव "जायते च पुनः-
पुनःचरमाद्दृढतमसंस्कारः" इति दीधितौ ६०वाक्यः।

संस्कारत्वं तु न जातिरिति चक्रादौ व्यवस्थापितम्।
६शास्त्राभ्यासजन्यव्युत्पत्तौ, व्याकरणोक्तदिशा शब्दानां
ह्वाधनप्रकारे, विप्रादीनां वैदिककर्मार्हत्वप्रयोजके ७गर्भा-
धानादौ क्रियाकलापे ८पाके च। विप्रादीनां देहसं-
स्कारान् अष्टाचत्वारिंशत् नन्दन्दे ५१० ४० दर्शिताः।
हृदादीनलानां तु गर्भाधानाद्याविवाहान्ताः दशविधाः
प्रसिद्धाः। तेषां च देह दोषनाशकता यथोक्तं हारीतेन
"गर्भाधानपुंसवनौ ब्रह्मगर्भं संदधाति पुंसवनात् पुंसो-
भवति फलस्थापनात् मातापितृजशुक्रशोणितमपोहति
देवोरक्षणमौपघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथमगर्भो-
पहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकर-
णेन चतुर्थं स्थापनेन पञ्चममेतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भो-
पघातात् पूतो भवति"। "स्थापनं समावर्त्तनम्" उप-
नयनस्य वेदपठनार्थत्वम् विवाहस्याग्निसाध्यत्वार्त्त-
त्वार्थत्वमतिविवेकः अतो दशविधाः। "गर्भाधानकृतो
हंसः करणं जन्मनात् पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा शोभनः
प्रसवे जातकर्म च। कृतन्यूनादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुल-
म्। एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्" वाग्भ०।
अत्र जातकर्मनिष्क्रमावधिकौ संस्कारौ बीजादिदोषनि-
वारकतयोक्तौ। अग्निस्थापनार्थं प्रकृतिः भूसंस्कारः
प्रकृते दर्शितः ते च समूहनसुपलेपनसुक्षेत्रं द्विकतो-
करणमभ्युक्षणमिति। दीक्षणीयतान्त्रिकमन्त्रसंस्काराश्च
त्रयविधाः दीक्षान्त० दर्शिता यथा
शारदायाम् "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धि-
दायिनः। जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा।
अभिषेको विमलीकरणं चाप्यायनं तथा। तर्पणं दीपनं
गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्कृतयः मन्त्राणां, मातृकायन्त्रादु-
द्धारो जननं। स्वतन्त्रं प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान्
जपेत् सुधीः। एतज्जीवनं मिलाकृतमन्त्रतन्त्रविशारदाः।
मन्त्रवर्णान् समाविश्य ताडयेद्वृन्दनाम्बुना। प्रत्येकं
वायुना मन्त्री ताडनं तदुदाहृतम्"। वायुना वायु-
बीजेन "यमित्यनेन तं मन्त्री प्रक्षुण्णं करवीरजैः।
तन्मन्त्राक्षरसंघातैर्हन्याद् वालेन बोधनम्४"। वालेन
रक्षितमन्त्र इति "स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्थ-
संस्कृतया। अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्दिशुद्धये। स्वतन्त्रो
विधानेन मूर्ध्नि तोयेन देशिकः। मनोऽन्तं मन्त्रसद्भावं
तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चा-
म्यनेन तु। तोयैरञ्जलिबद्धैश्चाभिषिञ्चेत् सप्तवर्त्तनि५"।
स्वतन्त्रोक्तविधानेन पुरश्चर्याप्रकरणोक्तविहितानुसारेण
इत्यभिहितेन "यजित्वा मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण
निर्दहेत्। मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणमुच्यते"।
मलत्रयं मायिकं कार्मिकं मानसरूपम् "तारव्योमाग्नि-
सहयुग्मन्त्रो ज्योतिर्मनुर्मतः"। तारः प्रणवः व्योम ह-
कारः अग्नीरेफः सहयुग्मकारः तद्युक्तोदन्तोऽनुस्वारः।
तेन ओम् ह्रीं इतिमन्त्रः। "कृशोदरेण मन्त्रेण प्रत्यर्थं
प्रोक्षणं मनोः"। प्रत्यर्थं प्रत्यक्षरम् "तेन मन्त्रेण विधि-
वदेतदाप्यायनं७ मतम्। मन्त्रेण वारिणा मन्त्रतर्पणं
तर्पणं८ मतम्"। मन्त्रेण मूलमन्त्रेण। "मूलमन्त्रं स-
द्भावं तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चात्
पर्याणि नमोऽन्तकम्"। इति पुरश्चर्याप्रकरणेण लिखितम-
न्त्राधारकथनम्। "तारमायारमायोगोमनोदीपनमुच्य-
ते"। तारः ओम् माया ह्रीं रमा श्रीम् "जपमा-
नस्य मन्त्रस्य गोपनाऽन्यत्रकाशनम्। संस्कारा दश-
संख्याताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः। यान् ज्ञात्वा यथा-
द्वाचं मन्त्री वाञ्छितमश्नुते"।

देवप्रतिष्ठाङ्गसंस्काराश्च देवताप्रतिष्ठाशब्दे १७२१४० दृश्याः।
अन्येऽपि तत्तत्कृत्यङ्गसंस्काराश्चतत्तद्रूपत्वे दृश्याः।

संस्कारवर्जित त्रि० ३त०। १गर्भाधानादिसंस्कारहीने
२शास्त्रादौ व्युत्पत्तिहीने च संस्कारहीनादयोऽत्र।

संस्कृत त्रि० सम्+कृ-क्त सुट् च। १कृतसंस्कारे पदार्थे
व्याकरणवचनाधीनसाधनयुक्ते २शब्दे ३पक्वे ४मृष्टे
५शास्त्रभेदे मेदि० हृशोधिते जटा०।

संस्तर पु० सम्+स्तृ-अप्। १शय्यायां हेमच० २पल्ल-
वादिरचितशय्यायां च "नवपल्लवसंस्तरे यथेति" कुमारः

संस्तव पु० सम्+स्तु-अप्। १परिचये अमरः २सख्यकस्तुतौ च

संस्ताव पु० संस्तूयतेऽस्य सम्+स्तु-घञ्। यज्ञार्थं संस्ता-
वकविप्राणां वासभेदौ अमरः।